

Переверзєв С.В.

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО ПОДІЛУ НЕОЛІТУ ВОЛИНСЬКОГО ТА КИЄВО- ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

У статті розглядаються проблемні питання культурної диференціації ранньонеолітичних пам'яток Південного Полісся. Аналізуються критерії виділення археологічних культур раннього неоліту. Робиться висновок про необґрунтованість існування поняття волинської неолітичної культури, обґрунтовується необхідність вживання поняття «керамічний етап яніславицької культури» як складової частини дніпро-донецької культурно-історичної області.

Історіографія питання

Всупереч значній джерельній базі неоліту Південного Полісся, існують суттєві протиріччя щодо культурної інтерпретації окремих неолітичних комплексів регіону.

Л. Залізник, С. Балакін, М. Чернявський, В. Исаєнко, Д. Гаскевич та деякі інші археологи розглядають неолітичні комплекси Києво-Житомирського та Волинського Полісся разом з пам'ятками Західної Білорусі, Південної Литви та Східної Польщі в рамках однієї німанської культури, генетичним підґрунтям якої вважається пізньомезолітична яніславицька культура [Залізник, 1979 с. 54-65, 1984, с. 104, 2005, с. 88-89; Черняускі, 1979, с. 75-79; Залізник, Балакін, 1985, с. 41-48; Исаєнко, 1976, с. 109-115; Гаскевич, 2003, с. 243]. М. Чернявський у розвитку німанської культури виділив три хронологічні періоди – ранній дубичайський (останнім часом відокремлений дослідником в окрему прип'ятсько-німанську культуру), середній – лисогорський та пізній – доброборський [Черняускі, 1979, с.75].

На Прип'яті зараз відомі пам'ятки лише двох перших періодів. Крем'яній індустрії першого, дубичайського, періоду притаманні всі риси крем'яного комплексу пізньомезолітичної яніславицької культури, а саме: відтискна техніка розщеплення, заснована на використанні одноплосинних одnobічних торцевих, рідше – плоских нуклеусів, що направлена на отримання правильних, добре огранованих, пластин; наявність в мікролітичному наборі яніславицьких вістер, яніславицьких трикутників, трапецій та мікрорізців; наявність значної кількості пластин з ретушшю, скребків та невеликої кількості різців (до повної відсутності в окремих комплексах). На деяких пам'ятках Києво-Житомирського Полісся присутні

Pereverzev S.V.

ABOUT SOME PROBLEMS OF A NEOLITHIC OF THE VOLYN SK AND KIEVO-ZHITOMIR POLESYE

поодинокі сокири. Особливості крем'яної індустрії обох періодів добре показані Д. Гаскевичем [Гаскевич, 2003, с. 110-124].

Кераміка гостродонна, іноді округлодонна з рослинністю, піском, рідше – шамотом та жорствою в тісті, орнаментована гребінчастими розчосами, відступаючими наколами, іноді косолінійними та сітчастими композиціями з прокреслених ліній. Пам'ятки дубичайського періоду німанської неолітичної культури поширені в басейнах Верхнього Німану та Прип'яті, зокрема, на Волині та на Житомирському Поліссі.

Пам'ятки другого, лисогорського, етапу німанської культури за виглядом крем'яних комплексів досить суттєво відрізняються від ранніх керамічних комплексів: значно зменшується кількість яніславицьких вістер, геометричних мікролітів, зникають яніславицькі трикутники, збільшується питома вага знарядь на відщеплах, з'являється значна кількість сокир, серпів, ножів, трикутних вістер з двобічною пласкою ретушшю. Проте технологічні прийоми залишаються незмінними – відтискна техніка, що заснована на розщепленні торцевих та сплосчених одnobічних нуклеусів. Керамічні комплекси мало змінюються – збільшується кількість нарізної орнаменталії, в тісті збільшується кількість піску порівняно з рослинними домішками.

На думку більшості дослідників, що додержуються такої версії культурної інтерпретації поліського неоліту України, формування німанської культури відбувалося на пізньомезолітичному яніславицькому підґрунті під впливом бугодністровської (поч. VI тис. до н. е.), а пізніше – культури лінійно-стрічкової кераміки [Залізник, Манько, 2004, с. 150-152, Залізник, 2005, с. 89]. Д. Гаскевич відмічає значний вплив на формування

німанської культури України населення дніпро-донецької культури Середнього Подніпров'я [Гаскевич, 2003, с. 24-25].

Іншої думки щодо культурної інтерпретації неолітичних пам'яток Волині та Києво-Житомирського Полісся додержуються послідовники Д. Телегіна. Дослідник спочатку виділив києво-волинський варіант в рамках дніпро-донецької культури [Телегін, 1968, с. 91-96], який згодом набув статусу окремої волинської культури дніпро-донецької культурно-історичної спільноти [Охріменко, Телегін, 1982, с. 64-76; Титова, 1985, 18 с.; Телегін, Титова, 1998, с. 8-9, 24-26; Котова, 2002, с. 33-34]. За О. Титовою та Г. Охріменком волинська неолітична культура сформувалася на основі автохтонної яніславицької мезолітичної культури під впливом буго-дністровської та культури лінійно-стрічкової кераміки. Пам'яткам волинської культури, крем'яний набір якої має мікролітичний яніславицький вигляд, вони протиставляють німанську культуру Волині, що має «неяніславицький» характер крем'яного комплексу: відсутність або незначна кількість мікролітів яніславицького типу, відщеповий інвентар, наявність значної кількості сокир (Вижівка, Оболонь, Балаховичі, Гирло Злобича, Хутір Тетерівський).

Щодо характеристики керамічних комплексів, дослідники звертають увагу на високий ступінь подібності волинського та німанського посуду [Чернявський, 1979, с. 76-78; Охріменко, 2001, с. 98]. Г. Охріменко в розвитку волинської неолітичної культури виділяє три періоди: ранній (сер.V- 1 третина IV тис. до н. е.: Розничі, Шепель, Сенчиці); середній (1 третина IV-сер. III тис. до н. е.: Оболонь, Новосілки, Коник, Балаховичі 1,2) та пізній (сер.III-кін. III тис. до н. е.: Личижевичі, Мірабелі, Осова). За Г. Охріменко неоліт Волинського Полісся сформувався під впливом населення буго-дністровської культури.

Окрему думку щодо інтерпретації пам'яток Південного Полісся має В. Манько. Дослідник вважає, що поняття волинської та німанської культури (німанська культура Білорусі розглядається як окреме культурне явище) взагалі необхідно вивести із наукового обігу. Неолітичні пам'ятки цих територій України ілюструють керамічну фазу яніславицької культури, становлення та розвиток якої поділяються на три хронологічні етапи: ранній – лазарівський (1 пол. VI тис. до н.е.); середній – тетерівський (3 чв. VI тис. до н. е.); пізній – корманський (остання чв.VI-поч. V тис. до н. е.). Керамічні комплекси яніславиці В. Манько пов'язує з впливом буго-дністровської культури

(кераміка з прогладженими лініями, Лазарівка), культури лінійно-стрічкової кераміки (неорнаментована чаша з Хутора Тетерівського) та культур дніпро-донецької спільноти (гребінцева кераміка з Лазарівки, Хутора Тетерівського) [Манько, 2008, с. 154-167].

Аналізуючи спроби інтерпретації неоліту Південного Полісся слід зазначити, що майже всі дослідники, незважаючи на деякі розбіжності в визначенні культурної приналежності пам'яток з кукрецько-яніславицьким матеріалом, додержуються думки про його яніславицьке походження. Крім того, більшість археологів вважають це коло пам'яток керамічною фазою яніславицької культури [Кольцов, 1975, с. 63-67; Залізняк, 1977, с. 34; Залізняк, Манько, 2004, с. 150; Манько, 2008, с. 163-166; Гаскевич, 2003, с. 111, 180].

Питання волинської культури

Розглядаючи крем'яний інвентар та керамічний комплекс пам'яток обох періодів Волині та Києво-Житомирського Полісся, слід відзначити його загальну подібність синхронним знахідкам німанських стоянок Західної Білорусі та Південної Литви [Чернявський, 1979, с.57, 58; Чарняускі, 2001, с.237; Калечиц, 2000, с.15; Piličiauskas, 2002, s. 107-131]. Єдиною специфічною рисою крем'яної індустрії останніх, порівняно з волинськими комплексами України, є наявність у колекціях лисогорського часу листоподібних вістер списів з односторонньою ретушшю та знарядь типу «фінського ножа» [Гаскевич, 2003, с. 121, 155]. Чому ж виникли розбіжності серед дослідників щодо культурної інтерпретації цих пам'яток?

Ретельно проаналізувавши матеріали пам'яток раннього періоду волинської та дубичайського періоду німанської культур, приходимо до висновку, що єдина принципова різниця між пам'ятками двох «культурних явищ», як це не дивно, полягає в товщині стінок та діаметрі керамічного посуду [Охріменко, 2004, с. 135]. Рівень подібності кераміки настільки значний, що більшість дослідників вимушена визнати складнощі її культурної диференціації. Кераміка обох культур гостродонна, іноді округлодонна з рослинністю, піском, рідше – шамотом та жорствою в тісті, як правило, світло-коричневого кольору. Орнаментована гребінчастими розчосами, відступаючими наколами, іноді косолінійними та сітчастими композиціями з прокреслених ліній. Орнаментация посуду відносно слабка, більше половини знайдених фрагментів кераміки її взагалі не мають. Як особливість німанської кераміки М. Чернявський

відмічає наявність під зрізом вінець посудин ямок з бугорками-негативами на внутрішній поверхні [Чернявський, 1979, с. 51]. Те ж саме констатують Д. Телегін та Є. Титова і для волинської кераміки, як особливу культурну ознаку [Телегін, Титова, 1998, с.26].

Виникає логічне питання: чи може товщина стінок керамічного посуду виступати культуровизначальною ознакою, чи є коректним відносити дві пам'ятки, на яких простежені однакові технологічні прийоми розщеплення та обробки кременю, близький типологічний склад знаряддевого комплексу, особливості орнаментативної кераміки до різних культур тільки на підставі неспівпадіння діаметру (а логічно і товщини стінок) горщиків? Напевно – ні.

Таким чином, слід констатувати необґрунтованість вживання поняття «волинська культура» як такої, що не відповідає загальним принципам виділення археологічних культур. Пам'ятки так званої волинської культури слід розглядати разом з пам'ятками Західної Білорусі, Південної Литви та Східної Польщі в рамках одного культурного явища.

Про деякі критерії диференціації ранньонеолітичних культур

Для культурної інтерпретації археологічного матеріалу необхідно проаналізувати його, користуючись єдиними критеріями [Кольцов, 1996, с. 5-7]. Недотримання цього принципу, як правило, призводить до плутанини та подвійного розуміння явища.

По-перше, серед усього масиву матеріалу необхідно вичленити той сегмент, який коректно використовувати для аналізу. Особливо актуальним це є щодо поліських пам'яток. На жаль, переважна більшість виявлених та досліджених стоянок розташовано на піщаних дюнах, на яких артефакти, як правило, перевідкладені по вертикалі та горизонталі. За таких умов не завжди можливо достовірно співставити як крем'яний та керамічний колекції однієї пам'ятки, так і кременеві вироби, що залягають в «одному» культурному горизонті. Таким чином, особливості стратиграфії більшості досліджених пам'яток ставить питання про їх хронологічну та культурну гомогенність. До того ж значна кількість дюнных пам'яток зруйновано або пошкоджено видувами та техногенними впливами, тому інформативність знахідок деяких з них можна, на жаль, порівняти з підйомним матеріалом.

Зазначене та відсутність узгодженої думки серед дослідників щодо критеріїв культурної та хронологічної диференціації пам'яток мезо-неолітичного часу призвело до певної плутанини. Дюнный характер пам'яток та стан їх збереженості, прямим наслідком чого є звичайним перевідкладеність культурного шару, призводить до некоректної інтерпретації археологічного матеріалу. Серед дослідників є майже нормою досить вільна інтерпретація колекцій з поверхневих зборів археологічних матеріалів. Звичайною практикою є «механічне» розкладання крем'яних матеріалів за типами (в першу чергу це стосується мікролітичного інвентарю), коли частина комплексу, що не вкладається в культурно-хронологічну схему прийнятну для дослідника, трактується як іншопольська домішка. Часто це дійсно так. Але, якщо матеріали розвинутого неоліту та більш пізніх епох досить легко відокремити від ранньонеолітичного комплексу, то кременеві вироби мезолітичного часу – навпаки.

По-друге, необхідно з'ясувати технологічні прийоми розщеплення кременю та описати комплекс знарядь, після чого дослідити та описати керамічний комплекс, що повинно дати підстави для визначення культурної приналежності пам'ятки. Частина археологів вважає неолітичними тільки ті пам'ятки, що містять залишки кераміки, характер якої, на їх думку, і є основною культуровизначальною ознакою. При цьому, крем'яні вироби використовуються скоріше в якості допоміжного матеріалу, а часом, просто ігноруються. Поширена практика, коли пам'ятки, що в своїх комплексах не містять керамічних виробів безперечно відносяться до мезолітичного часу. Дослідження крем'яних індустрій іноді обмежено типологічними розробками та описом колекцій, що часто робиться без застосування статистичного опрацювання та порівняльного аналізу різних пам'яток в межах однієї культури, або з матеріалами інших культур. Частина дослідників, погоджуючись, що тільки наявність керамічних виробів є ознакою неоліту, при визначенні культурної належності пам'ятки надають перевагу аналізу крем'яного інвентарю. При чому домінуючим виступає типологічний склад виробів із вторинною обробкою при ігноруванні технологічних прийомів їх виробництва.

В останні роки з'явилася та поширюється думка, що все ж таки основною культуровизначальною ознакою для ранньонеолітичних пам'яток лісового типу є технологічні прийоми та типологічний склад

крем'яного комплексу, а керамічні вироби розглядаються як «вторинна» ознака, що фіксують, в першу чергу, напрямки культурних контактів (Л. Залізняк, В. Манько, Д. Гаскевич).

Ранній неоліт, як перехідний період від мезоліту до неоліту, на відміну від розвиненого неоліту, має ряд специфічних ознак, що обумовлюють особливий підхід при аналізі матеріалів ранньонеолітичних пам'яток:

1. Крем'яний комплекс має загалом мезолітичний вигляд.

2. Значна кількість ранньонеолітичних пам'яток взагалі не містить кераміки.

3. Керамічний комплекс має інноваційний і, як наслідок, нестабільний характер незалежно від того особистий це винахід (слід зауважити, що всі аргументи щодо місцевого походження кераміки є недосконалыми та необґрунтованими, за виключенням, можливо, експериментальних виробів Матвієва Кургана), або іншопольтурне запозичення, що прослідковується майже на всіх ранньонеолітичних керамічних пам'ятках.

Тому, на нашу думку, культурна диференціація ранньонеолітичних пам'яток на засадах порівняльного аналізу керамічних комплексів є помилковою. По-перше, така культурна інтерпретація при нерозумінні інноваційних процесів, що відбувалися в цей перехідний період, або при їх ігноруванні, призвела до того, що в рамках одного культурного явища об'єднувалися пам'ятки з різними крем'яними індустріями. З іншого боку, за умов такого однобічного підходу, ряд ранньонеолітичних пам'яток з генетично спорідненими, а іноді й з ідентичними кременевими комплексами опинилися в різних археологічних культурах (наприклад, волинська та німанська культури). Перебільшення значення кераміки, як культурно визначального елементи для ранньонеолітичних пам'яток, вносить плутанину в схему культурно-територіального поділу мезоліту та неоліту і в розуміння етнокультурної диференціації пам'яток кам'яної доби.

Проблеми археологічних критеріїв диференціації пізньомезолітичних-ранньонеолітичних культур, зокрема Полісся, розглядали Л. Залізняк та В. Манько [Залізняк, Манько, 2004, с.150-152; Залізняк, 2005, с.151-154]. Проте, взагалі погоджуючись с Л. Залізником, що процес неолітизації пізньомезолітичних культур відбувався під впливом більш розвинених неолітичних культур, складно прийняти однозначно тезу, що «...пам'ятки з мезолітичним кременем і неолітичною керамікою відображають складний процес синтезу

автохтонного населення з носіями неолітичних новацій...» [Залізняк, 2005, с.153].

Аналіз яніславицьких комплексів Українського Полісся спростовує це твердження. Поява синтетичних комплексів в регіоні могла б означати тільки одне: між носіями яніславицької культури та представниками «культур-донорів» встановлюються довготривалі й постійні зв'язки, які призводять до заснування спільних територіально-виробничих общин, до міжкультурних шлюбів, а врешті-решт – до появи нової синтетичної культури. Досить рання дата Лазарівки (5970-5640BC) свідчить про те, що вже на початку VI тис. до н. е. буго-дністровське населення сягнуло Північного Полісся, а дата Хутора Тетерівського (нижній шар) (5517-5363BC) – що у середині VI тис. до н. е. яніславицьке населення сприйняло від носіїв буго-дністровської культури та культури лінійно-стрічкової кераміки навички керамічного виробництва. Керамічні комплекси верхнього шару Хутора Тетерівського, Новосілок, Коника представлені гребінцево-накольчастою керамікою, що, можливо, пов'язана з дніпро-донецьким населенням [Котова, 2002, с.34].

При цьому, слід відзначити, що яніславицька людність, запозичуючи у носіїв інших культур різні варіанти керамічного виробництва, залишала у крем'яних комплексах недоторканими основні технологічні традиції. Через це, коли справа стосується періоду раннього неоліту взагалі, і власне яніславицького населення, культурну ідентифікацію слід визначати за аналізом кременевого комплексу, а не за керамікою, яка могла бути спільною рисою двох, або навіть кількох археологічних культур. Це явище пов'язано з тим, що технологія керамічного виробництва була інноваційною, а через це й спільним елементом культури різних за походженням груп населення. Якщо долучати керамічні матеріали до процесу виділення археологічних культур у ранньому неоліті, то замість однієї яніславицької культури треба буде говорити про декілька різних культур. Запозичення кераміки носіями конкретної крем'яної індустрії від мешканців суміжних територій при збереженні стабільного крем'яного комплексу не може бути свідченням зміни населення та, як наслідок, появи нової археологічної культури. Про це можливо казати тільки тоді, коли керамічний компонент матеріальної культури неолітичного комплексу набуває стабільності та специфічних ознак виробництва, що, можливо, може бути підставами для виділення нової неолітичної культури. Але це стосується вже періоду розвиненого неоліту.

Таким чином, щодо яніславицьких пам'яток Українського Полісся (як і для всього кола

пам'яток, що відносять до дубичайського та лисогорського періодів німанської культури взагалі) було б вірно казати про керамічний етап яніславицької культури. Вже до середини VI тис. до н. е. гребінцево-накольчата орнаментация та кососітчасті композиції стають одним з провідних мотивів декору німансько-волинської кераміки, тому, безперечно, пам'ятки яніславицької неолітичної культури відносяться до кола пам'яток дніпро-донецької культурно-історичної області.

Висновки

Враховуючи викладене, зазначимо:

Гаскевич Д. Л. Неолітизація Південного Полісся: характер та напрямки міжкультурних контактів // *Od neolitizacij do rozcatku eпоky brazu. – Poznan, 2001. – С. 61-72.*

Гаскевич Д. Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України // автореф. Канд. дис. – К., 2003.

Залізник Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // *Археологія. – 1979. – 31. с. 54-65.*

Залізник Л. Л. Мезоліт Юго-Восточного Полесся.-К., 1984.- 118 с.

Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизация. – К., Шлях, 2005. –184 с.

Залізник Л. Л., Балакін С. А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // *Археологія — № 49. – 1985. – С. 41-48.*

Залізник Л. Л., Манько В. О. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // *Кам'яна доба України. – Вип. №5. – К., 2004. – С. 137-168.*

Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесся. – Минск: Наука и техника, 1976. – 127 с.

Кольцов Л. В. Памятники с яніславицькими елементами на території ССРСР // *Памятники древнейшей истории Евразии. – М.: Наука, 1975. – С. 63-67.*

Кольцов Л. В. Некоторые аспекты изучения археологических культур // *Тверской археологический сборник. – Тверь, 1996. – С. 5-7.*

Котова Н. С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Манько В. О. Проблеми неоліту Житомирщини // *Дослідження первісної археології України (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. – К.: «КОРВІН ПРЕСС», 2008. – С. 154-167.*

Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту на Волині // *Археологія. – 1982. – 39. – С. 64-76.*

1. Основною культурною ознакою ранньонеолітичних пам'яток є крем'яні комплекси.

2. Поняття «волинської культури» необхідно вивести з наукового обігу як необґрунтоване.

3. Пам'ятки яніславицької неолітичної культури, пов'язані з дубичайським та лисогорським етапами «німанської культури», необхідно віднести до кола пам'яток дніпро-донецької культурно-історичної області.

ЛІТЕРАТУРА

Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура. – Луцьк, 2001. – 152 с.

Охрименко Г. В. Волинская неолитическая культура. Хронология и периодизация // *Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии (хронология неолита, особенности культур и неолитизация регионов, взаимодействия неолитических культур в Восточной и Средней Европе).* – СПб: ИИМК РАН, 2004. – с. 131-137.

Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наук. думка, 1968. – 254 с.

Телегін Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепродонецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К.: Наук. думка, 1998. – 142 с.

Титова Е. Н. Неолит Среднего Поднепровья // автореф. Канд. дис. – К., 1985 – 18 с.

Черняускі М. М. Неоліт Беларускага Поняманья. – Минск: Навука і Техніка, 1979. – 141 с.

Чарняўскі Міхал М. Неаліт з грабенчата-накольчатой і накольчатой керамікай Заходняй Беларусі. Асаблівасці эвалюцыі // *Od neolithyzacji do rozcatkuw eпоky brazu. Przemiany kulturowe w mikdzyrzeczu Odry i Dniepru mikdzy VI i II tys. przed Chr.* – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001. – С. 149-154.

Чернявский М.М. К проблеме хронологии неолита Беларуси // *Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии (хронология неолита, особенности культур и неолитизация регионов, взаимодействие неолитических культур в Восточной и Средней Европе).* – СПб.: ИИМК РАН, 2004. – с. 131-137.

Piliniauskas G. Dubiniu tipo gyvenvietes ir neolitiene Nemuno kultura Pietu Lietuvoje // *Lietuvos Archeologija 23. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2002. – S. 107-136.*

Pereverzev S.V.

ABOUT SOME PROBLEMS OF A NEOLITHIC OF THE VOLYNSK AND KIEVO-ZHITOMIR POLESYE

In article the complicated questions of cultural differentiation of Early Neolithic sites of Northwest Polesye of Ukraine are revealed. Allocation criteria of archaeological cultures of the Early Neolithic are analyzed. The conclusion about groundlessness of existence of concepts of Volyn Neolithic Culture is made, necessity of the use of concept «the ceramic stage of Yanislavitsa culture» as a part of Dneper-Donets cultural-historical area is proved.